

# De onzichtbare rechteloze klasse. De leef- en belevingswereld van mensen zonder wettig verblijf in Vlaanderen en Brussel

*Aleidis Devillé*

## 1. Inleiding

Vluchtelingen die erin slagen een veilig land zoals België te bereiken, krijgen steeds moeilijker asiel. Voor niet-EU-burgers zijn er maar heel beperkte mogelijkheden om legaal België binnen te komen. Een permanente verblijfsvergunning kan enkel via het aanvragen van asiel of via volgmigratie. De asielprocedure levert slechts aan een kleine 10% van de aanvragers een recht tot definitief verblijf op. De volgmigratie, zijnde gezinshereniging en gezinsvorming via huwelijk, is een even marginale instroom. Bijgevolg kent België een aangroeiende groep 'uitgeprocedeerden' in de asielprocedure en tegelijk ook een grotere groep mensen die clandestien het land binnenkomen zonder asiel aan te vragen. Het belang van illegale immigratie neemt dus toe.

Hoe meer we de ogen sluiten voor de feitelijke instroom van deze nieuwe migranten zonder verblijfsrecht, hoe groter de 'geheime samenleving' (Simmel 1906, Engbersen 1997) van mensen zonder papieren wordt. Mensen zonder wettig verblijf maken integraal deel uit van onze samenleving, hoe ongelijk hun maatschappelijke positie ook is. Beleidsmensen mogen niet uit het oog verliezen dat de groeiende groep illegale verblijvers op hun beurt ook een invloed op de samenleving kunnen doen gelden. Scott (1990) wijst erop dat de maatschappelijk ondergeschikten niet kunnen worden beschouwd als een groep die politiek monddood is. Hij introduceert het concept van een *hidden transcript* waar de samenleving aan kan refereren, zonder dat de wetgever dit transcript onderschrijft. Vroeg of laat zal de wetgever (moeten) volgen, als er maar voldoende draagkracht gevonden wordt bij belangrijke maatschappelijke organisaties en de publieke opinie. Alleszins beweegt er vandaag wat in het maatschappelijk middenveld dat het 'hidden transcript' van de rechten van mensen zonder papieren aan het herschrijven is. De vakbonden ABVV en ACV sporen illegale werkenden aan lid te worden en willen hun belangen verdedigen; de bisschoppen stappen mee in betogingen voor een mildere regularisatiepolitiek en parochies stellen hun kerk open voor deze mensen. Het Belgisch

migratiebeleid kan dan voorlopig wel een meer restrictief karakter krijgen, uiteindelijk is de succesvolle uitvoering van beleid ook sterk afhankelijk van de stilzwijgende samenwerking van de diverse actoren van het maatschappelijk middenveld.

In deze studie willen we de creativiteit in kaart brengen die documentlozen aan de dag leggen om hier te overleven en zich te integreren, waarbij het sociaal kapitaal van deze mensen hun belangrijkste troef zal blijken te zijn om dit te verwezenlijken. We willen met deze studie op de eerste plaats een bijdrage leveren tot de wetenschappelijke kennis over de leefwereld van mensen zonder wettig verblijf in onze samenleving. Hoe leven en overleven die mensen hier? Weten zij zich te integreren in onze samenleving? En hoe percipiëren zij zichzelf in onze samenleving? Het onderzoek is slechts in die mate praktijkgericht dat we ook indirect een bijdrage willen leveren aan het democratische debat om een meer geschikte immigratiepolitiek te ontwikkelen in de westerse landen en in België.

Om deze 'onzichtbare' klasse in kaart te brengen doen we een beroep op de kwalitatieve onderzoeksmethode en dit onder de vorm van een analyse van 65 diepte-interviews afgenomen bij mensen zonder wettig verblijf. Omdat we onze theoretische bevindingen willen opbouwen aan de hand van de directe belevings- en interpretatiewereld van de illegale verblijvers zoals zij deze zelf verwoorden, kiezen we voor de 'grounded theorie' zoals uitgewerkt door Glaser en Strauss.

Onder 'mensen zonder geldige verblijfsdocumenten' verstaan we alle mensen die onwettig, met andere woorden zonder officiële toestemming, in ons land verblijven. Ze worden vaak 'illegalen' genoemd, omdat het mensen zijn die zich in ons land bevinden maar hun aanwezigheid in strijd is met de vreemdelingenwet (voor België de wet van 15.12.1980). Onze onderzoekspopulatie betreft mensen die bij de eerste politiecontrole meteen opgepakt en opgesloten of teruggestuurd kunnen worden.

Opvallend is de onzichtbaarheid van deze groep vreemdelingen voor de samenleving: officieel staan zij nergens geregistreerd en mede daardoor wordt hun aantal vaak onderschat. De documentlozen leven zoveel mogelijk 'in het geheim'. Dat gebeurt meestal letterlijk via de vernietiging van identiteitsbewijzen of anders via het opgeven van een valse identiteit. Voor heel wat mensen zonder wettig verblijf is hun illegale status een 'meesterstatus' (Hughes 1994) die alle andere sociale kenmerken in de schaduw stelt (Engbersen 1997, 15). Het is een onzichtbare status die migranten proberen te verbergen voor anderen die misbruik van deze informatie zouden kunnen maken. Illegaliteit als meesterstatus heeft belangrijke consequenties voor de wijze waarop documentlozen hun leven inrichten. Zij moeten leren om leugens te vertellen in allerlei omstandigheden, leren zich onzichtbaar te bewegen in de publieke ruimte en tegenover autoriteiten. Behalve dat ze de illegale status gemeen hebben,

betreft het een heterogene categorie van migranten. Anders dan andere sociale lagen bevat deze 'onzichtbare rechteloze klasse' leden van zeer diverse scholingsgraad, nationaliteit en cultuur. Zij delen bijna uitsluitend de inferieure status van illegaal verblijf en zijn daarom buitengesloten van rechtsstaat en verzorgingsstaat.

Het toch wel beperkt aantal studies naar de situatie van mensen zonder papieren in België (onder meer Leman, Siewiera & Van Broeck 1994; Leman 1995 en 1997; Slimane 1995; Soenen 2001, Adam e.a. 2002, Paspalanova 2004), toont ons veelal puur beschrijvend onderzoek. Tot op zekere hoogte kan men deze opmerking ook doortrekken tot het internationale onderzoeksniveau. Dit is ten dele te verklaren door het gegeven dat men aangewezen is op kwalitatief onderzoek dat per definitie noch sluitende causale verbanden, noch de intensiteit en omvang van de onderzoeksresultaten kan aantonen.

Uiteraard worden er door hoger genoemde auteurs ook analytische hypothesen naar voor geschoven. Vooral de relatie tussen 'integratie' in de bredere samenleving en 'de arbeidssituatie' van mensen zonder wettig verblijf krijgen aandacht. Daarbij valt op dat mensen zonder papieren bijna steeds expliciet of impliciet vanuit een 'slachtofferperspectief' worden bekeken. Hiermee bedoelen we dat de meeste onderzoekers enerzijds mensen zonder wettig verblijf beschrijven als 'slachtoffers' van onze wetgeving, maar anderzijds ook als hulpelozen die niet veel kunnen ondernemen om hun situatie te verbeteren. Daaraan gekoppeld wordt hun kansenstructuur tot integratie in de bredere samenleving verengd tot hun economische kansenstructuur: het al of niet hebben van werk en de hoogte van hun inkomen leidt tot meer of minder integratie in de samenleving. Engbersen (1997; 1999) werkt dat idee expliciet uit: de economische kansenstructuur leidt tot verschillen in inkomensniveau en sociale positie en daaraan gekoppeld tot verschillende integratiecarrières van illegalen: een carrière van (semi-) integratie, een stationaire carrière, een marginale carrière en een criminele carrière.

Bovengenoemde onderzoekers wijzen ook op het belang van gemeenschappelijke etnie/nationaliteit voor de overlevingsstrategie van mensen zonder wettig verblijf. Leman (1995) illustreert overlevingsstrategieën van specifieke clandestiene gemeenschappen in het Brusselse. Bij de drie onderzochte gemeenschappen, een Poolse, een Latijns-Amerikaanse en een Nigeriaanse werd telkens 'etnostratificatie' vastgesteld. Hiermee bedoelt hij dat bepaalde etnische groepen sterker vertegenwoordigd zijn in bepaalde beroepssferen, bijvoorbeeld Sikhs in de tuinbouw of Poolse mannen in de bouw. Ook andere onderzoekers wijzen ons telkens op het belang van landgenoten voor mensen zonder papieren. Paspalanova (2005, 90) stelt zelfs dat 'het sociale leven en de sociale relaties van de Poolse migranten zonder papieren zich hoofdzakelijk beperken tot contacten met landgenoten'.

Ook het belang van legaal verblijvende landgenoten voor mensen zonder papieren wordt in onderzoek beklemtoond. Leman (1995) had het in zijn pio-

nierswerk naar overlevingsstrategieën van mensen zonder wettig verblijf over ‘etnisch ondernemerschap’. Legaal verblijvende mensen afkomstig uit een bepaalde etnische gemeenschap gaan ondernemingen opstarten en daarvoor het personeel hoofdzakelijk rekruteren uit de eigen gemeenschap. Het betreft dan personeel waarvan een deel legaal maar ook een deel illegaal op het grondgebied verblijft. Ook Adam e.a (2002) beschrijven uitvoerig hoe vluchtelingen zelf lang niet altijd het strikte onderscheid maken tussen zij die hier ‘legaal’ en zij die hier ‘illegaal’ verblijven. Hoewel ze voor zichzelf een legaal statuut uiteraard van primordiaal belang vinden, bekijken ze elkaar veel meer als ‘landgenoten’ dan als ‘legaal’ of ‘illegaal’ verblijvenden. In de ogen van de vluchtelingen is het de Belgische overheid die, naar normen die de betrokken vreemdelingen zelf niet onderschrijven, het onderscheid maakt tussen politiek en economisch vluchteling, tussen arbeidsgerechtigd of niet arbeidsgerechtigd en tussen illegaal en legaal. Vreemdelingen, en zeker de vluchtelingen, voelen zich solidair met landgenoten ongeacht hun statuut.

Maar volgens ons leggen te veel onderzoekers de eenzijdige focus op integratie ten gevolge van financieel kapitaal als product van arbeid. Belangrijker voor de mate van integratie lijkt het sociaal kapitaal van de documentloze. Chavez (1992, 139) benadrukt in zijn studie naar documentloze immigranten in de Amerikaanse samenleving ook het belang van het sociaal netwerk voor mensen zonder papieren. Hij stelt dat ‘undocumented immigrants must develop a network of friends and relatives they can depend upon given their lack of other resources, for example, their low incomes and their inability to use most social services...’. Zoals we verder zullen verduidelijken, tonen onze resultaten dat precies die illegalen die zich niet wentelen in of zich zelfs verzetten tegen hun slachtofferrol, het best geïntegreerd zijn.

In de volgende paragraaf bespreken we het onderzoekstechnisch ontwerp van het onderzoek. Daarna gaan we in op enkele onderzoeksresultaten die ondermeer een zicht geven op de dimensies ‘arbeidssituatie’ en ‘sociale relaties’. In de derde paragraaf bouwen we op basis van die twee dimensies een typologie op van de mate van integratie van mensen zonder wettig verblijf.

## 2. Onderzoekstechnisch ontwerp

We willen de ‘onzichtbare rechteloze klasse’ leren kennen, ondanks het gegeven dat mensen zonder wettig verblijf nergens officieel geregistreerd staan. In deze studie willen we hun verhaal horen, hoe mensen zonder wettig verblijf het beleven van ondergedoken in een samenleving-met-papieren te verblijven. Onze centrale onderzoeksvraag in deze studie luidt dan ook “hoe percipiëren mensen zonder wettig verblijf zichzelf in onze samenleving?”.

## 2.1. Diepte-interviews met sneeuwbalsteekproef

Het mag niet verwonderen dat we voor het beantwoorden van onze onderzoeksvraag een beroep doen op een kwalitatieve onderzoeksmethode en dit onder de vorm van een analyse van diepte-interviews afgenomen bij mensen zonder wettig verblijf.

Gezien de doelgroep van letterlijk (officieel) ongeregistreerden, was het in ieder geval niet mogelijk een representatieve steekproef te trekken. We waren ook niet in de mogelijkheid en tegelijk achtten we het niet wenselijk om een 'weloverwogen doelgerichte steekproef' (Billiet 2003, 220-221) te nemen omdat enerzijds 'typische' of 'afwijkende' gevallen vooraf niet bekend waren en dit juist het fundament van onze onderzoeksvraag uitmaakt (niet wenselijk) en anderzijds de doelgroep zo moeilijk te 'vinden' is dat we ons een grote selectiviteit niet konden veroorloven (niet mogelijk).

Essentieel willen we de *actor's point of view* in het onderzoek centraal stellen en op die manier de sociogenese van de identiteitsbeleving van de mens-zonder-papieren onderzoeken. Het 'zinvol' handelen van de illegale verblijvers en de definitie van de situatie van de betrokkenen zelf kunnen we maar in kaart brengen door deze mensen in vertrouwen en onvoorgekauwd hun verhaal te laten vertellen. Hun terughoudendheid met het geven van informatie kan maar doorbroken worden door het creëren van een vertrouwensrelatie en het uitvoerig garanderen van anonimiteit. Vandaar dat wij ondermeer alle namen van de bevroegden vervangen hebben door een fictieve naam. De intensieve interactie met de interviewer is nodig opdat de juiste informatie verstrekt zou worden, niet alleen om hun achterdocht naar 'controle' weg te nemen maar ook omwille van vaak voorkomende taalproblemen. De interviews werden afgenomen in het Engels, Nederlands en Frans. Dit was haast altijd de tweede of derde taal van de illegale vluchteling, een taal die hij vaak enkel mondeling meester was. De interviewer vroeg waar nodig om verduidelijking of kon via het mechanisme van doorvragen te weten komen wat de geïnterviewde precies wilde zeggen. De aangehaalde onderwerpen bij het interviewen lagen bijzonder gevoelig en behoren vaak tot de taboesfeer. Zwartwerk, gebruik van valse paspoorten en namen, opgepakt worden door politie, en dergelijke behoren bijna standaard tot hun relaas.

We werkten met een sneeuwbalsteekproef (Billiet 2003, 221) om de vaak onzichtbare en moeilijk bereikbare groep van illegale verblijvers te bevragen. Initieel deden we een beroep op sleutelinformanten, met name hulpverleners, die ons vanuit hun dagelijkse voeling en ervaring met de beoogde respondentengroep konden helpen aan een vertrouwelijk gesprek met mensen-zonder-papieren. Van de 65 interviews werden er 26 respondenten rechtstreeks aangebracht door hulpverleners; echter ook reeds via het sneeuwbalmechanisme in die zin dat de ene sociale organisatie de andere aanwees als contactadres waar illegale verblijvers gekend waren. De andere 39 werden letterlijk via het mechanisme van de rollende sneeuwbal gecontacteerd: de ondervraagde documentloze die

een andere documentloze aanwees als potentiële respondent. Achteraf hebben we wel een zekere selectie doorgevoerd, in die zin dat we de ‘onjuiste’ en ‘inefficiënte’ respondenten hebben geschrapt. Dit betekent concreet dat we 75 interviews hebben afgenomen waarvan slechts 65 bruikbaar bleken. De 10 ongebruikte interviews waren veelal ‘asielzoekers’ (n = 7), dit zijn vluchtelingen die hier – althans tijdelijk, namelijk zolang de procedure loopt – een verblijfsrecht hebben. De overige 3 respondenten waren zodanig taalonbekwaam in de taal die de onderzoeker machtig was (zij konden zich haast uitsluitend in de eigen moedertaal uitdrukken) dat hun interview onbruikbaar bleek. Toch kunnen we stellen dat we er bewust voor geopteerd hebben om mensen zonder wettig verblijf die zich niet zo vlot konden uitdrukken in Engels, Nederlands of Frans toch te laten participeren zolang ze zich enigszins verstaanbaar konden maken, om uitval van ondermeer laaggeschoolden en op basis van eventueel andere relevante kenmerken te vermijden.

Voor de methodologische aanpak van het interviewen lieten we ons leiden door de inzichten van Bourdieu (1993), aangevuld met die van de jongere onderzoekers Cambré & Waeghe (2003).

Cruciaal voor ons onderzoek is de ervaringswereld en interpretatie van de betrokkenen maximaal tot hun recht te laten komen tijdens de interviewfase en daarom opteerden we als interviewer bewust voor een empathische houding. Vooral omdat onze centrale onderzoeksvraag juist peilt naar de perceptie van de illegale verblijvers zelf, was het nodig om begrip op te brengen voor de zienswijze en onconformistische praktijken van de geïnterviewden. De interviewers hebben ook een grote kennis van de immigratiepolitiek zodat de sociale kloof tussen universitair onderzoeker en mensen-zonder-papieren cognitief verkleind werd. Alle interviews werden woordelijk uitgetypt op basis van de opname met een recorder en bij ruis of onverstaanbare passages door de opnametechniek aangevuld door de interviewer. De interviewers trachtten het gesprek zo weinig mogelijk te sturen, behalve op de hoofdlijnen van het onderzoek. Daartoe werd een topiclijst opgesteld met onderwerpen op basis van de probleemstelling. De topiclijst kwam tot stand in een dialectische inbreng van de onderzoeker, een stuurgroep en de geïnterviewden. Op basis van literatuur, theorie en andere onderzoeken stelde de onderzoeker een korte topiclijst voor, die door de stuurgroep (bestaande uit vertegenwoordigers van welzijnsorganisaties en vrijwilligers(organisaties) die vaak met mensen zonder wettig verblijf in aanraking komen) verfijnd werd. De afname van drie proefinterviews vooraf en de inhoud van de eigenlijke interviews tijdens de interviewfase, zorgden voor een steeds gedetailleerdere topiclijst. Benadrukt moet wel worden dat we bewust opteerden voor een eenvoudige en erg open topiclijst zodat de interviewers maximaal open stonden voor een spontane conversatie en konden ingaan op onverwachte gesprekswendingen. We wilden bekomen dat bepaalde onderwerpen zeker ter sprake kwamen, maar dan wel in de woorden van de respondent en met wat hij of zij belangrijk vond. Doorvragen via aanmoediging en

vragen naar verduidelijking via voorbeelden of via verdiepvragen, was onze centrale vraagtechniek. De volgorde waarin de onderwerpen ter sprake kwamen, werd in hoofdzaak door de respondenten bepaald. De interviewer stelde zich uitermate flexibel op om zoveel mogelijk de beoogde onderwerpen te bespreken op het moment dat het zich natuurlijk aandeede in de loop van het gesprek. Vragen naar persoonsgegevens (naam, nationaliteit, leeftijd, opleiding) werden bewust niet in het begin van het interview geplaatst, omdat dit voor mensen zonder wettig verblijf als bedreigend of controlerend kan overkomen waardoor van meet af aan een zekere vertrouwensbreuk kan optreden.

## 2.2. Analyse

Een kwalitatief onderzoeker vindt gemakkelijker toegang tot voor de wetenschap nog onbekende, duistere realiteiten (Wester 1987, 101). Omdat we onze theoretische bevindingen willen opbouwen aan de hand van de directe belewings- en interpretatiewereld van de illegale verblijvers zoals zij die zelf verwoorden, kozen we voor de ‘grounded theorie’ zoals uitgewerkt door Glaser & Strauss (Strauss & Corbin 1994).

De ‘grounded theorie’ betreft een consequent doorgevoerde methode van inductie om tot theorievorming te komen (Billiet 2003, 46). Een gefundeerde theorie wordt afgeleid uit de onderzoeksdata, waarbij de kloof tussen theorie en onderzoeksgegevens zo klein mogelijk is. Tal van onmiddellijke voorbeelden uit het onderzoeksmateriaal zullen dit illustreren.

De basis van de methode is het structureren van de data (in dit geval uitgetypte interviews met mensen zonder wettig verblijf) via voortdurend vergelijken en het zoeken naar betekenisvolle relaties. We maakten gebruik van het computerprogramma Atlas-ti als kwalitatief analyse-instrument. De analyse is een iteratief proces van coderen en hercoderen, het ontwikkelen van kerncategorieën, het ontwikkelen van een minitheorie die meerdere codes of categorieën tot een geheel integreert. De finale theorie verklaart een groot deel van de variatie in de bestudeerde verschijnselen en staat tegelijk zo dicht bij het geanalyseerde materiaal dat de onderzoeker de theorie haast uit de onderzoeksdata ziet opborrelen. De ‘grounded theory’ pretendeert niet te kunnen generaliseren voor de ganse populatie, in dit geval de populatie van mensen zonder wettig verblijf, in onze samenleving. We willen eerder hypothesevormend zijn en een theoretische meerwaarde bieden, dan uitspraken doen over het kwantitatief voorkomen van de onderzoeksresultaten.

We opteerden ervoor een zo diepgaand mogelijke analyse door te voeren en daarom een minimum aantal interviews af te nemen tot de ‘theoretische saturatie’ met betrekking tot onze onderzoeksvragen voldoende werd bereikt. Finaal analyseerden we 65 interviews afgenomen door twee ondervragers, dit zijn de onderzoekster zelf (n = 37) en een collega socioloog<sup>1</sup> (n = 28). De inter-

views werden afgenomen in de vertrouwde omgeving van de geïnterviewden, meestal in hun woonst. Sommige respondenten (n = 6) vroegen zelf om elders geïnterviewd te worden omdat ze op straat leefden of geen 'thuisituatie' ervoerden waar ze op dat moment verbleven. Zij zelf bepaalden dan waar het interview afgenomen werd. We namen interviews af in Antwerpen, Gent, Turnhout, Leuven, Brussel, Aalst, Mol en Dendermonde.

Een van de belangrijkste bepalende factoren voor geldigheid en betrouwbaarheid is de interviewerrol (Cambré & Waeghe 2003, 340). De interviews werden afgenomen door slechts twee personen met een aangepaste scholing en ervaring, die voor de afname van de eerste 28 interviews nauw samenwerkten via een stuurgroep. Om de interne validiteit van de resultaten te verhogen hebben alle interviews plaatsgevonden in de thuisituatie van de geïnterviewden en op basis van vrijwilligheid. Door enerzijds het stellen van open en uitnodigende verhelderingvragen en anderzijds de informant centraal te stellen en hem de kans te geven zijn eigen interpretatie uit de doeken te doen, werd de validiteit verhoogd. Betrouwbaarheid trachten we te verhogen door onze onderzoeksaanpak zo gedetailleerd mogelijk weer te geven.<sup>2</sup>

### 2.3. Onderzoeksgroep

Van de 65 geanalyseerde interviews zijn er 22 vrouwen en 43 mannen, waarvan er 5 minderjarig zijn. Zij zijn afkomstig uit verschillende werelddelen: Azië, Oost-Europa, Rusland, Latijns-Amerika, Afrika, Maghreb, Turkije en Nabije Oosten.

Bijna twee derden van onze ondervraagden zijn uitgeprocedeerden, die dus ooit politiek asiel aangevraagd hebben in België, maar niet erkend werden. We mogen echter niet besluiten dat dit een goede kwantitatieve weergave is van het procentuele aandeel uitgeprocedeerden onder de mensen zonder wettig verblijf in België, omdat we initieel de illegale verblijvers opspoorde via welzijnsorganisaties als sleutelinformanten. Dit kan een vertekening geven, want het is voor de hand liggend dat uitgeprocedeerde asielzoekers, die per definitie een legale periode in België achter de rug hebben en in die periode ook vaak begeleid werden door het officiële hulpverleningscircuit, beter gekend zijn bij de hulpverlening.

Zoals gebruikelijk bij kwalitatief onderzoek wordt bij de voorstelling van de onderzoeksresultaten veelvuldig geciteerd uit de afgenomen interviews. Vanuit de zorg voor authenticiteit wordt er in regel niet 'herschreven om de citaten wat leesbaarder te maken', vandaar dat sommige dan ook wat 'moeilijk' lezen... Een enkele keer wordt er wel eens 'herschreven' omdat de oorspronkelijke versie nauwelijks leesbaar was door taalproblemen bij de ondervraagden. We hebben er zorgvuldig over gewaakt dat de weinige citaten die herschreven



dienden te worden, dezelfde inhoudelijke boodschap uitdroegen dan hun oorspronkelijke versie.

### 3. Enkele belangrijke onderzoeksresultaten

In dit deel willen we een beeld schetsen van de wijze waarop mensen zonder wettig verblijf in Vlaanderen en Brussel leven. Vanuit de diverse economische overlevingsstrategieën (zie 2.2) gaan mensen zonder papieren een bepaalde cultuur ontwikkelen en hun identiteit herdefiniëren (zie 3).

#### 3.1. Aangekomen in een 'papieren' samenleving

De vluchtelingen hebben België meestal helemaal niet bewust als vluchtland geselecteerd. Ze zijn hier toevallig gestrand, of hebben zich bij het vluchten laten helpen door iemand die voor hen de route uittekende en hen het gemakkelijkst aan een visum of 'vals paspoort' voor België kon helpen. Een echt overdachte keuze voor België als vluchtland is enkel terug te vinden als er al familie in België verblijft.

En wij zeggen 'ja, wij moeten uit Oekraïne weggaan'. En hij zegt 'ja, is goed, ik moet naar België gaan, als jullie willen mee'. Maar zeg, wij weten, wij hebben alleen België gezien op de kaart, wij weten niets van België, niets van Duitsland, niets van. Wij zeggen 'ja, de rest voor ons leven is goed, eerste voor ons.' En hij zegt 'ja, is goed'. Wij vertrekken met een auto, met een grote auto, een camion. (Alban, Armeense jongeman, 20 jaar)

Je ne sais pas si je peux dire que j'ai choisi. C'est parce qu'on a su trouver la possibilité pour que j'arrive ici. Donc, si les démarches pouvaient m'amener en Allemagne, je me retrouvais en Allemagne. (Essien, Kongolese man, 35 jaar)

De meeste vluchtelingen komen naar hier met hulp van derden voor de organisatie van hun overtocht. Dit betekent dat, wat wij Belgen gewoonlijk 'mensensmokkel' noemen, vrij frequent voorkomt. Opmerkelijk hierbij is dat zij dit zelf bijna nooit 'mensensmokkel' noemen, maar spreken van 'vriendendienst', 'een weldoener die dit voor ons heeft georganiseerd' en dergelijke. Zij percipiëren zichzelf helemaal niet als 'uitgebuit' of 'beetgenomen', integendeel, zij zijn hun 'helpers' erg dankbaar.

We zijn via vliegtuig naar hier gekomen. We zijn in Zaventem toegekomen, samen met iemand anders die ons begeleidde op de vlucht en we konden gewoon naar buiten wandelen. De man die ons begeleidde was geen Rwandees. Die heeft ons begeleid van Kenia tot Brussel. Want we zijn van Kenia naar hier gekomen, want van Rwanda kon het niet. De vlucht was goed bestudeerd op voorhand. Die meneer die ons begeleidde was een goedgevoeler, een weldoener, die we weinig hebben moeten betalen. Hij deed

dit voor het goede doel, om ons en ook mijn moeder te helpen. Mijn moeder is zelf vluchteling in Afrika. (Ernest, Rwandese jongeman, 18 jaar; kwam samen met zijn jonger zusje naar België)

Heel wat vluchtelingen geven aan dat ze verwonderd zijn over het terechtkomen in een “papieren-samenleving”. ‘Papieren’ zien zij als een constructie van onze samenleving. Heel wat vluchtelingen wisten niets van ‘verblijfspapieren’ af voor ze naar hier kwamen. Vooral in het Afrikaanse continent is een verblijfsrecht op basis van een officieel document lang niet altijd een bekend gegeven. Daardoor voelen zij zich vaak een ‘onschuldig slachtoffer’ van de reglementering van onze samenleving. Dit wordt mooi uitgedrukt door een aantal van de ondervraagde vluchtelingen:

Je ne suis pas illégal, c’est les lois qui sont illégaux. (Mounin, Algerijnse man, 32 jaar)

Even, I’ve not even known before that in abroad they live with paper. Because in my country we don’t live with paper. In Africa, we don’t live with papers, you don’t need it. I didn’t even know that it was like this. (Jabilo, Nigeriaanse man, leeftijd onbekend)

Hun leven wordt beheerst door angst om uitgewezen te worden. Velen gaan zo weinig mogelijk de straat op en blijven in huis. De meeste illegale verblijvers beschrijven de permanente angst als het pijnlijkste van hun verblijf in België.

Vous pouvez être arrêté d’un moment à l’autre, vous pouvez être expulsé d’un moment à l’autre. C’est très difficile. (Ande, man uit Congo, 29 jaar)

Mensen zonder wettig verblijf ontwikkelen dan ook een schat aan informele regels over hoe men moet lopen, zich kleden, oogcontact hanteren of vermijden om niet in de kijker van de politie of andere publieke ordehandhavers te lopen. Anderson (1990, 207-236) gebruikt hiervoor de toepasselijke term ‘street wisdom’. Ook Harrington (1983) gaat in op hoe sociaal zwakkeren regels ontwikkelen om sociale controle te ontlopen. Zo bijvoorbeeld “if someone approaches asking for a person, no one there will have heard of him, even if he lives next doors” (Harrington, 1983, 17). Het arsenaal aan ‘street wisdom’, spitsvondigheden om controle te ontlopen, is indrukwekkend. Becker (1963) analyseerde carrières van mensen in afwijkend gedrag en omschrijft deviant gedrag als een leerproces van omgaan met sociale controle. Leden van een subcultuur leren technieken en strategieën om zich staande te houden in de maatschappij. Zo kan je stellen, aldus Becker, dat sociale controle leidt tot deviantie.

Uiteraard zal men vaak de toevlucht nemen tot het klassieke ‘vergeten’ van de papieren of het opgeven van een valse naam of vals adres.

(Interviewer: They asked for your passport?) Yes... I said I forgot. They write a name. I don’t know what this, my heart really goes boemboem,... (Corazon, vrouw uit Filippijnen, leeftijd onbekend)

Of de vluchteling gebruikt een legitimatie die niet gekoppeld is aan zijn verblijf hier: een inschrijving op een OCMW of een andere sociale dienst; een inschrijving als student... Men tracht dus een 'legaal' papier te tonen waar niets opstaat van het illegaal verblijf. Indien hij in de mogelijkheid verkeert, zal de illegale verblijver het ook niet nalaten een legaal papier uit de ex-legale periode aan te wenden als 'bewijs' van niet-illegaliteit.

Yes, sometimes the police checked me and then I showed my [vervallen] studentpaper. (Kedar, man uit Pakistan, leeftijd onbekend)

Bijna alle mensen-zonder-papieren huldigen het principe van 'binnenblijven', zich zo weinig mogelijk in het openbaar vertonen. Vooral plaatsen waar de politie al eens kan controleren, worden zorgvuldig gemedend.

Maar in elk geval, ik pas op. Ik pas op mijzelf. 's Nachts niet zoveel wandelen gaan, 's avonds. Maar als het nodig is, dan wel. (Arman, man uit Armenië, 27 jaar)

No, I don't go often outside. I stay in my room. My friend visits me in my room because I don't go. (Corazon, vrouw uit Fillipijnen, leeftijd onbekend)

I don't go to places where the police go. I don't go where it is dangerous like the café's. (Paco, man uit Fillipijnen, 29 jaar)

### 3.2. Economische overlevingsstrategieën

Alle illegale verblijvers uit de onderzoeksgroep leggen er de nadruk op dat ze niet willen profiteren van de Belgische staat, maar dat ze willen werken voor de kost.

Me I don't say to give free money, but yes, they have to give the permission for the job, that people can stay himself also. They have to say it, yes, if you like to stay, we cannot give you free money, but we give you the work permission, official permission. You do what you want to do yourself, not OCMW. That's all. Then people can find a job easily, and than they can do some business. Yes, what they like they can do it here, but don't give free money. But then they can fight like me, they said Ok, like me I said to myself I don't need OCMW, give me work permission and I will do it myself, for my family or what I will like to do. (Ravi, man uit India, 28 jaar)

Ik ga graag de belastingen betalen aan de Belgische regering, als zij dat willen. (Arman, man uit Armenië, 27 jaar)

Als ik ben gezond, als ik kan werken, ik ben niet oud, ik ben jong, ik kan werken. Dus dat is, allè, de eerste probleem is voor mij, allè, ik wil werken. Als ik zou een goede papier hebben, ik zou altijd werken, voor mij werk is geen probleem, ik doe dat graag. Problemen voor mij is alleen voor de papieren alleen voor te werken. (Alban, vrouw uit Armenië, 20 jaar)

De mening van de mensen zonder wettig verblijf over hun arbeidssituatie in de Belgische samenleving is duidelijk: zij vinden dat België profiteert van hun ondergeschikte rechteloze arbeidssituatie. Zij moeten vaak hard werken voor zeer weinig geld. Opmerkelijk is dat vele mensen zonder wettig verblijf ervan overtuigd zijn dat de overheid op de hoogte is van de mensenwaardige praktijken en dat België 'hen nodig heeft' om dat soort werk te doen. Een aantal ziet zelfs het ontbreken van een verblijfsstatuut voor werkwillige vluchtelingen als een opzettelijke zet van de overheid om te ontsnappen aan de verplichtingen die gelden voor de officiële werknemers. In ieder geval wordt een groep werknemers gecreëerd die ver onder het minimumloon werkt en verstoken blijft van sociale zekerheid en rechtspositie.

As a matter of fact, illegal immigrants are more active than legal immigrants. Undocumented migrants work hard to survive and receive little help from outside. The weight on social security is small, so their contribution to the Belgium society is important. The government is aware that they are cheap workers with little rights. When they are no longer needed, they are sent back. (Jabilo, Nigeriaanse man, leeftijd onbekend)

Je sais que l'Etat est au courant que les femmes de ménage travaillent en noir, ... et le travail est très dur... (Gabija, vrouw uit Lithouwen, 55 jaar)

Ce n'est pas facile parce que les gens, ils essaient de vous exploiter. Vous êtes exploité. Déjà, vous êtes très mal payé. Il y a des gens qui vous disent qu'ils vont vous payer 0.5 euro l'heure. Vous voyez donc, ce n'est pas... Parce que tu es dans le besoin, tu dois toujours travailler. (Ande, man uit Congo, 29 jaar)

Je préfère travailler à 2.5 euro à l'heure que de mourir. (Ilona, man uit Bulgarije, 33 jaar)

Zeer opvallend is hoe mensen zonder wettig verblijf vaak hun inkomen verwerven door een breed scala aan activiteiten flexibel te combineren, gaande van poetsen en allerlei klusjes voor zeer diverse werkgevers tot het afhalen van voedselpakketten bij de voedselbank of bijvoorbeeld het kappen van het haar voor landgenoten. We kunnen hiervoor geen betere term vinden dan 'hosselen' zoals Sansone (1992) het beschrijft in zijn onderzoek naar overlevingsstrategieën van Creoolse jongeren in Amsterdam.

De term 'hosselen' stamt uit het Surinaams: het is een verzamelnaam voor bijverdienen, ritselen en scharrelen tot semi-legale en illegale praktijken zoals verduisteren van goederen of dealen. Een hosselaar is iemand die van alle markten thuis is, maar niet echt een vak beheerst. "Wat ik hier hossels noem is een breed scala aan activiteiten, legaal of niet, die een extra inkomen opleveren" (Sansone 1992, 73).

We nemen van hem deze term over, omdat het goed illustreert hoe een deel van de mensen zonder wettig verblijf hier overleven. In onze steekproef was het uitzonderlijk dat een illegale verblijver één job voor één werkgever had, de overgrote meerderheid van de bevraagde mensen zonder wettig verblijf werkt

voor diverse werkgevers en bijna altijd in een of andere tijdelijke job. Sommigen springen in voor een legale landgenoot die tijdelijk uitvalt, bijvoorbeeld door ziekte. Dan kan de illegale verblijver 'ad interim' werken en heeft die weer even wat centen. Het komt ook voor dat men op iets permanentere basis een legaal werkende helpt bij de uitoefening van zijn job en men een deeltje van het loon kan opstrijken. Vaak heeft men een maand een redelijk inkomen en dan weer een tijdje helemaal niets. Sommige weken werkt men deeltijds, andere weken niet en nog andere weken een paar uur. Ze zijn steeds op zoek naar werk of een bijverdienste en compenseren de periodes van weinig of geen werk met het gaan eten bij vrienden of landgenoten.

De voornaamste hossels zijn ongetwijfeld enerzijds het terugvallen op de 'outsider community' (zie 4.2: de illegale verblijver is te allen tijde welkom in zijn eigen gemeenschap om mee aan te schuiven aan de tafel, tenminste als hij lid is van een dergelijke gemeenschap) en anderzijds het opknappen van klusjes allerlei. Die klusjes zijn 'klusjes' in de letterlijke betekenis van het woord: een kelder of zolder ontruimen, schilderen en behangen, meubels repareren, gras maaien, enzovoort. Door de grote flexibiliteit die ze aan de dag leggen, gecombineerd met het lage loon, krijgen ze heel wat tijdelijke aanbiedingen zowel van Belgen als van vreemdelingen die legaal in het land verblijven. Andere belangrijke hossels zijn: werk in fruit- en tuinbouw; poetsen, werken in de horeca, steun van de onmiddellijke buurt in natura, giften van vrijwilligersorganisaties, werken in de bouw, steun van het OCMW, verkoop van bloemen; invallen voor legaal werkenden; haartooi verzorgen voor landgenoten; huishoudhulp; werk in nachtwinkel.

*They call me to help them with this work and that work. And somebody asks, can you give a job to my friend. And then, they help each of them, so. So sometimes we find a job, sometimes not but...We pass days and days... We managed to pass the months (...) There were some of the months we got problems but then we took money of some of the friends, and then when we have it back again we pay it back with them.(...) Now I know some of the Belgian people also. So I ask it to them also, when I talk with them, to ask: " if you have some job or something like that, you can say it please, I can do the job". So they also call sometimes to say: " yes, there is a job, you come to me to do this". And then you do some hours, and then they pay us.(...) Mostly to clean the houses or work in the restaurant or something like that. (Ravi, man uit India, 28 jaar)*

We verkopen bloemen om aan de kost te komen. We moeten wel bloemen verkopen, want we krijgen geen uitkering. In België denken ze dat ROM zigeuners stelen, maar dat is niet zo. Wij leven van de bloemenverkoop. We zoeken in een bloemenwinkel de goedkoopste bloemen en als het markt is schuimen we ook al de kraampjes af om de goedkoopste te zoeken. Als we er heel goedkope vinden, dan kopen we er veel, ineens voor een paar dagen. Vooral mijn zus staat erop dat de bloemen goedkoop zijn, anders wil ze er geen kopen. Bloemen verschillen sterk in prijs, van 0,10 € tot 0,20 € voor een bloem, meer geven we er niet aan. Wij verkopen ze voor 2,5 € het stuk, maar dan hebben we ze wel eerst per stuk verpakt en proper gemaakt. We verkopen bloemen tot diep in de nacht. Als we in een café of restaurant niet binnenmogen scheld ik ze uit

voor racist, maar meer ook niet. Ik moet immers oppassen, want ik heb geen papieren. (Adriani, jongen uit Macedonië, 16 jaar)

#### 4. Naar een typologieconstructie

Tot nu toe konden we zien hoe mensen zonder wettig verblijf vanuit een achterstandpositie overlevingsstrategieën creëren. Vanuit de diverse overlevingsstrategieën gaan ze ook hun cultuur en identiteit herdefiniëren. Bij de analyse van de data vielen ons twee breuklijnen op die bepalend bleken voor de mate van integratie in onze of de eigen etnische gemeenschap.

Een eerste breuklijn die een deel van de mensen zonder papieren onderscheidt van andere mensen zonder wettig verblijf is hun arbeidssituatie. Een tweede breuklijn scheidt de mensen zonder wettig verblijf die enerzijds zonder en anderzijds met OCMW of andere steun uit de welzijnssector overleven. Deze tweede breuklijn valt samen met een derde breuklijn, namelijk het wel of niet kunnen terugvallen op een sociaal vangnet. Het samenvallen van deze twee breuklijnen lijkt op het eerste zicht misschien eigenaardig, maar is perfect begrijpbaar bij nader inzien. Immers, zij die afhankelijk zijn van bijstand zijn in regel uitgeprocedeerde asielzoekers. Zij ontvingen zolang de asielprocedure liep, een (equivalent) leefloon of materiële steun van de Belgische overheid (uitgekeerd via OCMW's of asielcentra). Zij konden genieten van het herverdelingsprincipe dat onze welvaartsstaat ontwikkelde, zonder dat zijzelf creatief op zoek dienden te gaan naar overlevingsmiddelen. Al hun emotionele en financiële investeringen verliepen in functie van de verhoopde goede afloop van hun juridische procedure. Zij dienden om te overleven niet te investeren in de opbouw van een sociaal netwerk. Deze mensen zonder wettig verblijf blijven na afloop van hun asielprocedure nog jaren hun heil zoeken in de potentiële mogelijkheden die de welvaartsstaat te bieden heeft en ontdekken bijgevolg niet dat een goed sociaal netwerk meer potentieel voor hen kan bieden dan de blijvende afhankelijkheid van bijstand. De clandestienen die nooit asiel hebben aangevraagd en dus nooit met de officiële hulpverlening in aanraking gekomen zijn, hebben echter van meet af aan ondervonden dat overleven maar kan indien er geïnvesteerd wordt in stevige sociale relaties.

Op basis van de beschreven breuklijnen krijgen we een beeld van 'de culturele integratie' in onze samenleving van de mensen zonder wettig verblijf.

Een belangrijk deel van de mensen uit onze onderzoeksgroep leeft van het 'hosselen'. Is er een goed sociaal vangnet aanwezig voor de mensen zonder wettig verblijf, dan blijkt het hosselen een zeer efficiënte economische activiteit, helemaal aangepast aan de onzekere juridische, sociale en materiële situatie waarin deze vluchtelingen leven. Maar indien er geen sociaal vangnet aanwezig is voor mensen zonder wettig verblijf, blijkt het hosselen juist voor

meer sociale isolatie te zorgen. Het lijkt erop dat deze laatste groep mensen zonder papieren wil ‘aanhaken’ aan de Belgische samenleving, maar door het uitvoeren van allerlei tijdelijke jobs en kleine klusjes maar geen aansluiting kan vinden met de dominante samenlevingscultuur. Zij raken helemaal geïsoleerd, hun contacten met de Belgische samenleving blijven in hoofdzaak beperkt tot hun economische activiteiten die echter te wisselend zijn om duurzame relaties of vriendschappen te doen ontstaan.

Sommige mensen zonder wettig verblijf slagen erin om – net als de meeste Belgen – hun inkomen uit één activiteit te halen. Met name mensen zonder papieren met een groot sociaal kapitaal weten zich goed te integreren in de Belgische samenleving en kunnen op die manier soms zelfs één job voor één werkgever behouden. Is het sociaal kapitaal van deze mensen echter klein en zijn zij afhankelijk van toelagen vanuit de hulpverleningswereld, dan zijn hun integratiemogelijkheden veel beperkter.

Kortom, documentlozen die moeten leven van diverse jobs en klusjes en soms maanden zonder inkomen zitten, maar kunnen terugvallen op een goed sociaal netwerk voelen zich beter geïntegreerd en beter in hun vel dan zij die kunnen terugvallen op OCMW-steun en/of hulp van voedselbanken maar zich bewegen in een beperkt sociaal netwerk. We ontdekten dat de best geïntegreerden in een bredere gemeenschap (de Belgische of die van de eigen etnie) die mensen zonder papieren zijn die creativiteit aan de dag leggen en onafhankelijk van enige toelage of materiële hulp vanuit de Belgische overheid of de welzijnssector overleven.

We kunnen een viertal typen onderscheiden: diegenen die leven in een ‘outsider community’; de geïsoleerden, de semi-geïntegreerden en de goed geïntegreerden (Tabel 1). We lichten hierna de vier typen toe.

**Tabel 1.** Typologieconstructie van de mate van integratie van mensen zonder wettig verblijf op basis van overlevingsstrategie en hulpverleningsafhankelijkheid.

		Arbeidssituatie		
		één activiteit	hosselen	
Hulpverlenings-afhankelijkheid	onafhankelijk	mate van integratie: <b>goed geïntegreerd</b>	mate van integratie: <b>outsider community</b>	groot
	afhankelijk	mate van integratie: <b>semi-geïntegreerd</b>	mate van integratie: <b>geïsoleerd</b>	klein

Sociaal  
kapitaal

#### 4.1. Goed geïntegreerden

Onder 'goed geïntegreerden' verstaan we mensen zonder wettig verblijf die bijna een leven leiden zoals de Belgen. In onze onderzoeksgroep zijn het uitzonderingen, we treffen slechts twee dergelijke illegale verblijvers aan.

Het meest opvallende aan deze groep is dat zij hun illegaliteit consequent verzwijgen tegenover iedereen. De Amerikaanse antropoloog Chavez (1992) spreekt van 'schaduwlevens': naast de eigen identiteit hanteert men een 'schaduwidentiteit' waarmee men zich in de publieke ruimte beweegt. Men neemt als het ware een andere identiteit aan om te ontsnappen aan formele en informele controle. Bij de best geïntegreerden is het consequent hun schaduwleven dat zich in de samenleving beweegt en goed geïntegreerd weet. Buren, politie, landgenoten, Belgische vrienden, ... iedereen denkt dat zij legaal in België wonen. Zij vinden als individu dus hun weg door de eigenzinnige keuze te maken van het compleet verzwijgen van hun illegaliteit, waardoor ze vele Belgische vrienden kunnen maken en zich relatief goed kunnen integreren in de Belgische samenleving.

*J'ai eu des copains (des Belges) avec qui je faisais mes études avant, mais des copains à qui je n'ose pas dire que je suis illégale ici. (Youress, man uit Marokko, 28 jaar)*

*J'ai des amis aussi européens, mais ils ne sont jamais au courant de la situation, je ne raconte pas que je suis illégal. (Jemica, vrouw uit Peru, 20 jaar)*

Deze illegale verblijvers slagen er in, en hierin zijn het evenzeer grote uitzonderingen, om aan de kost te komen met het uitoefenen van één job (in het zwart). Zij hosselen niet en doen geen beroep op de officiële hulpverlening noch op niet-gouvernementele organisaties (NGO's) of vrijwilligersorganisaties.

Deze mensen zonder papieren ontlenuen hun (schaduw)identiteit zoals de Belgen aan de dominante samenleving. Zij vereenzelvigen zich in grote mate met hun schaduwleven en meten zich voor hun statusbepaling met de Belgen.

*Non, le travail, je crois qu'on doit le créer. On doit créer les circonstances, afin d'améliorer sa vie. Aider et se faire aider. Le travail, ici où ailleurs, on doit le créer. Ma raison d'être en Belgique, c'est le grand espoir de pouvoir réaliser mes idées. (Youress, man uit Marokko, 28 jaar)*

#### 4.2. De 'outsider community'

Het meest in het oog springende is dat een deel van de mensen zonder wettig verblijf een leven leidt, mentaal ver weg van de legale samenleving. In onze onderzoeksgroep zijn er maar liefst 27 mensen zonder wettig verblijf die deel uitmaken van wat wij een 'outsider community' zullen noemen. De leden zijn



haast allen clandestienen die nooit asiel hebben aangevraagd. Slechts vijf mensen zonder papieren uit onze onderzoeksgroep die deel uitmaken van zo'n 'outsider community' zijn 'uitgeprocedeerden', waarbij opvalt dat ze intussen reeds meerdere jaren illegaal in het land verblijven. Een deel van de mensen zonder papieren van een bepaalde etnische origine vormen hier in België een 'outsider community': een gemeenschap die sterk op zichzelf terugplooit en behalve voor het zwartwerk zeer weinig tot geen contacten heeft met de legale samenleving en waarin de solidariteit onder de leden bijzonder groot is.

Het is duidelijk dat mensen die thuis in een armencultuur leven, ook hier gemakkelijker 'overleven'. Vooral Afrikaanse gemeenschappen, zoals de Kongolese, vormen een sterke gemeenschap waarbij de landgenoten elkaar moreel en materieel enorm steunen. Het gaat om gemeenschappen waarvan de leden zowel legaal als illegaal in België verblijven en waarbij de onderlinge steun zeer verregaand is. Niemand wordt er aan zijn lot overgelaten en iedereen wordt gewaardeerd omwille van de kleine of grote bijdrage die hij levert aan de gemeenschap. Ieders talenten worden daarbij maximaal benut, gaande van het kappen van haar, het nemen van foto's op feestjes, het koken, naaien en herstellen, inkopen doen, het invullen van formulieren, enzovoort. Waar men aanklopt, krijgt men te eten. Haast alle problemen worden in de gemeenschap besproken en vervolgens ook opgelost. Het lijkt erop dat de armencultuur, geïnternaliseerd in het herkomstland, hier gewoon wordt verdergezet. De antropologe Gonzalez de la Rocha (1994) beschrijft bijvoorbeeld hoe arme gezinnen ook in Mexico weten te overleven met behulp van diverse inkomensbronnen uit legale en illegale arbeid aangevuld met giften in natura en uitkeringen allerhande, die door meerdere leden van het huishouden worden ingebracht. De ervaringen en moeilijkheden waar men in het land van oorsprong mee te maken kreeg als 'armen', worden ook hier als nuttige ervaring aangewend.

Souvent nous les Africains aussi, on a un peu l'habitude de s'entre aider. Si vraiment on est sincère, on comprend vraiment la souffrance de l'autre, on s'entre aide un peu comme ça. (Nasha, vrouw uit Congo, leeftijd onbekend)

Je vis de solidarité des amis. Vous savez, chez les Africains, il y a une solidarité pour manger. (Horus, man uit Congo, 43 jaar)

Deze groep van mensen zonder wettig verblijf is absoluut niet goed geïntegreerd in onze samenleving, maar is dit wel in de eigen leefgemeenschap of 'outsider community'. Op deze gemeenschap valt men terug voor van alles en nog wat: de 'outsider community' levert vriendschappen, materiële zekerheid, morele steun, enzovoort. Vluchtelingen die lid zijn van een dergelijke gemeenschap, richten zich niet tot de (officiële) hulpverlening bij moeilijkheden of vragen, maar vallen ook dan terug op de eigen groep. Het ruilen van diensten en goederen zonder tussenkomst van geld is in de economisch-antropologische literatuur bekend als wederkerigheid (Meert 2002). Meert en Kesteloot operati-

onaliseren 'economische integratie' aan de hand van de drie integratiesystemen die Polanyi (gerefereerd in Meert & Kesteloot 1998; Meert 2002) naar voor brengt. Naast de ons wel bekende 'marktruil' en 'herverdeling', ontwikkelen zij ook het concept van 'wederkerigheid' als economisch overlevingssysteem en daaraan gekoppeld de integratie van de huishoudens in het economische systeem waarbinnen de productie verloopt. We vinden bij hen een mooie theoretische beschrijving van wat wij na analyse van onze onderzoeksresultaten de 'outsider community' noemen: een sociaal en economisch netwerk van een bepaalde etnische gemeenschap bestaande uit legale en illegale landgenoten die elkaar door dik en dun steunen met het elkaar aan werk helpen, uitlenen van identiteitsbewijzen en mutualiteitskaarten, voor elkaar inspringen bij het (zwart)werk, babysitten, morele steun, voeding, enzovoort. Wederkerigheid helpt mensen aan de nodige bestaansmiddelen door wederzijdse uitwisselingen. Iedereen brengt wat in onder de vorm van producten of diensten en dit kan gebeuren op zeer verschillende tijdstippen. Meert en Kesteloot (1998, 50) stellen dan ook dat 'daarom de meest evidente wederkerigheidsnetwerken de uitgebreide familie, etnische gemeenschappen en soms buurtnetwerken zijn'.

Meert (2002, 101) wijst er terecht op dat dit ruilsysteem berust op een groot vertrouwen tussen de leden. Immers, bij een 'input' in het netwerk komt niet op hetzelfde moment een 'output' tot stand. Tussen de leden bestaan er een vertrouwen en de impliciete afspraak dat er 'gelijkwaardig' geruild zal worden in wederzijds sociaal en materieel belang.

In de Belgische samenleving bewegen ze zich voort met een 'schaduw' (bijvoorbeeld verzwijgen van zwartwerk; verzwijgen van illegale status); in de 'outsider community' kent elkeen de andere los van zijn schaduw.

Het (tijdelijk) aannemen van een schaduwleven is lang niet altijd problematisch voor de identiteitsbeleving van de betrokkene. Vooral het 'lenen' van een paspoort van een landgenoot of andere illegale verblijver, komt vaak voor en is voor de betrokkenen laagdrempelig. We vernamen via de interviews hoe mensen-zonder-papieren 'even binnenliepen' bij bevriende landgenoten om een paspoort te lenen, bijvoorbeeld als men de trein diende te nemen of een dagje de stad inging.

On se faisait soigner avec leurs papiers (aussi de Congolais). Ca je vous dit la vérité. On se faisait soigner avec leurs papiers (...) on prenait les papiers de nos amis pour se faire soigner à l'hôpital. (Nasha, vrouw uit Congo, leeftijd onbekend)

Quand il y a quelqu'un qui a besoin de la commune un papier, elle dit viens avec moi à la commune (...) je rentrais avec ma copine pour prendre quelque papier pour elle. (Laila, vrouw uit Marokko, 36 jaar)

Vluchtelingen behorend tot een 'outsider community' zijn goed geïntegreerd in de eigen gemeenschap, maar totaal niet geïntegreerd in de Belgische samenleving. Kesteloot (1985) wijst op het belang van concentratie (in welbepaalde

wijken) en segregatie (afgezonderd van andere sociale groepen zoals de Belgen) als noodzakelijke voorwaarden opdat groepen zich in een samenleving zouden kunnen handhaven. Concentratie en segregatie hoeven niet (uitsluitend) te wijzen op het gescheiden wonen van verschillende sociale groepen, maar refereert hier aan een sociaal-culturele structuur. Omdat de beschreven wederkerigheid gebeurt in functie van het verwerven van urgente materiële behoeften zoals voeding, kleding, mobiliteit, verzorging en dergelijke, zal de ruimtelijke schaal waarop deze wederkerige handelingen plaats hebben zich ook ruimtelijk beperken tot een wijkniveau (Meert, 2002, 103). We zien inderdaad een 'outsider community' ontstaan bestaande uit leden van een bepaalde etnische origine die in een bepaalde wijk niet ver van elkaar hun woonst hebben. In onze ondervraagde doelgroep zaten vooral vluchtelingen van Congolese herkomst wonende te Brussel en Roma-zigeuners wonende te Antwerpen als leden van een 'outsider community'. Maar ook de Poolse gemeenschap van documentlozen in Brussel functioneert volgens Paspalanova (2005, 90) zo dat alle basisbehoeften zoals herstellingswerk, medische verzorging, babysitten, haar kappen en dergelijke vervuld worden door landgenoten. Vele Poolse immigranten zonder papieren leven in Brussel zonder de eigen gemeenschap te verlaten, tenzij dan om te werken en te winkelen.

De wederkerigheid gangbaar in een 'outsider community' mogen we echter niet beschouwen als een 'pure gift' waarbij geen tegenprestatie meer verwacht wordt (Meert, 2002, 101). Sociale controle is permanent aanwezig, waarbij roddel en het tijdelijk negeren van leden die 'profiteren' als sanctiemiddelen gebruikt worden.

*Elle passait chaque jour à l'heure que nous mangions. Et elle ne pouvait jamais rester longtemps. Quand moi ou ma copine lui demandait un effort, elle devait toujours partir de suite. Depuis quelques semaines nous prétendions toujours d'avoir mangé déjà quand elle passait. Pas seulement moi en ma copine, mais tout le monde agissais de même. C'était de sa propre faute. (Reth, vrouw uit Congo, leeftijd onbekend)*

Ook belangrijk om te vermelden is dat deze groep mensen zonder papieren voor hun identiteitsbeleving niet refereert aan de dominante samenleving, maar aan de 'outsider community'. De Belgische samenleving is de 'out-group' waar zij niet toe behoren. Ze ontwikkelen een soort "symbolische etnische identiteit" zoals Gans (1979) ze omschrijft en moet begrepen worden 'in response to current needs rather than only as departure from past traditions' (Gans 1979, 3). Binnen de 'outsider community' kan men dus ook een zekere status verwerven en dus gaan 'schitteren in de schaduw' zoals Sansone (1992) dat mooi beschrijft in zijn gelijknamig boek.

*Mijn neef heeft een brommer die nog maar vijf jaar oud is. Hij heeft ook een vriendin, allé soms toch. Hij kan goed lezen, toch beter dan ik, mijn zus kan ook wel goed lezen. Iedereen wil met hem bevriend zijn, maar ik ben zijn beste vriend. (Adriani, jongen uit Macedonië, 16 jaar)*

### 4.3. Geïsoleerden

Een groep mensen zonder wettig verblijf leeft 'geïsoleerd', zowel van de Belgische samenleving als van de andere vreemdelingen zonder wettig verblijf. In onze onderzoeksgroep zijn er 11 mensen zonder wettig verblijf die we tot deze groep kunnen rekenen. Ze hosselen om aan de kost te komen en maken wisselend gebruik van schaduwlevens indien nodig. Sommigen zijn voor hun inkomensverwerving ten dele afhankelijk van de hulpverlening. Ze halen bijvoorbeeld geregeld een voedselpakket af bij de voedselbank of krijgen een klein bedrag 'aanvullende steun' van een OCMW. Deze mensen zonder wettig verblijf zouden zich uitermate graag integreren, zelfs willen opgeslorpt worden en verdwijnen in onze samenleving.

On ne connaît personne comme j'ai dit, on ne connaît personne. Et quand je vais boire quelque chose, tout de suite quelqu'un arrive qui veut t'exploiter quoi! (Ilona, man uit Bulgarije, 33 jaar)

Voor deze groep mensen zonder wettig verblijf is hun identiteitsbeleving vaak problematisch. Zij ervaren een diepgaande vorm van 'vervreemding' in hun identiteitsbeleving als gevolg van maatschappelijke vervreemding. Zoals het productieproces de werknemers van het object van hun arbeid kan scheiden (Marx 1844 en 1867), is voor deze mensen de samenhang zoek tussen hun oorspronkelijke identiteitsbeleving en de huidige, ten gevolge van hun maatschappelijk achtergestelde positie. Zij trachten krampachtig aan te haken aan de dominante Belgische samenleving en precies de onmogelijkheid om dit te realiseren zorgt voor een gevoel van vervreemding of ontheemding van hun oorspronkelijke identiteitsbeleving. Het voelt aan alsof men 'iemand anders' is en men dus zichzelf niet meer kan zijn. Een aantal voorbeelden kunnen hier verduidelijkend werken.

Je cherche mon identité quelque part parce que je l'ai perdue cette identité-là (Yassin, man uit Marokko, 33 jaar)

Par exemple, quand je prend le bus, je ne paie pas. Je sais que dois parcourir un chemin, mais je n'ai pas l'outil. Tu n'as pas envie de faire quelque chose qui n'est pas bien, mais tu le fais. (Jabari, vrouw uit Congo, 30 jaar)

Ik heb mijn tas op de Groenplaats gekocht en dan ga ik naar Berchem om die voor 0.5 euro meer verkopen. Maar in mijn hele leven ik heb zoiets niet gedaan. En ik wou dat ook niet doen. Dat is niet voor mij. (Arman, man uit Armenië, 27 jaar)

Deze mensen zonder wettig verblijf voelen zich meer dan de andere documentlozen 'weggeworpen' door de samenleving waaraan ze zo graag zouden participeren. Ze voelen zich letterlijk 'vierderangsburgers', mensen die er beter niet zouden zijn. Ze beschrijven hun leven als 'gevangene' of als 'uitschot'. De beeldspraak die ze gebruiken om dit te verwoorden is zo sprekend en het vloeit zo vlot uit hun mond, dat je ervaart dat de beleving van "niemand van

tel”, ja zelfs “niemand” te zijn, hen erg kwetst. De maatschappelijke positie waarin ze verkeren, brengt hun identiteitsgevoel aan het wankelen. Ze willen bewijzen dat ze wat kunnen, dat ze iemand ‘zijn’ die wat te betekenen heeft voor de samenleving. En uit de analyse van de interviews kan je afleiden dat ze dit niet alleen willen bewijzen voor anderen, maar ook voor zichzelf.

To me it's like being in a prison because when even people, when anybody does anything to you, you can't say anything. Or you can't go to any job centre for even a job. It's like prison, because you don't have any freedom. You can't go anywhere, you can't do anything that, you can't do nothing. It's like you're too scared even to go to some place because if they ask your papers. (Paulo, vrouw uit Ghana, 38 jaar)

Ici je ne me retrouve plus, je ne trouve plus mon, je ne me retrouve plus. Je me sens tout le temps perdu, je ne sais même pas où est le nord, où est le sud. Je ne sais même pas où est mon futur. Je ne sais rien du tout.(...) Ce n'est pas une vie. Parce que en 1998, la femme que je vivais avec, elle était enceinte de moi. On a eu un gosse. Et parce que je n'avais pas d'adresse, je vais au Stadhuis à la mairie pour reconnaître mon fils et tout. Je n'existait pas. Je suis quand-même ici. Comment ça se fait. Le gosse est ici. Comment je n'existe pas. Il dit oui, mais administrativement vous n'existez pas. (Mounin, man uit Algerije, 32 jaar)

#### 4.4. Semi-geïntegreerden

Een deel van de mensen zonder wettig verblijf leeft in de schaduw van de verzorgingsstaat en is erg afhankelijk van de hulpverlening. In onze onderzoeksgroep vertegenwoordigen een 17-tal mensen zonder wettig verblijf, allen uitgeprocedeerde asielzoekers, de groep ‘semi-geïntegreerden’.

Vooraf uitgeprocedeerde vluchtelingen die tijdens de duur van hun asielprocedure een equivalent leefloon van een OCMW trekken, blijven wel eens afhankelijk van OCMW-steun. Een OCMW mag immers een uitkering geven aan mensen zonder wettig verblijf, maar doet dit meestal niet omdat ze geen enkele terugbetaling krijgen van de overheid zoals dat geldt voor de andere leefloontrekkers en equivalent leefloontrekkers zoals de asielzoekers. Toch zijn er heel wat OCMW's die een uitzondering maken voor een aantal illegale families. In de meeste gevallen wordt de hulp wel stopgezet, maar verwijzen OCMW's door naar voedselbanken, vrijwilligersorganisaties, niet gouvernementele organisaties zoals Artsen zonder Grenzen of Bond zonder Naam. Al deze organisaties geven financiële of materiële hulp (bijvoorbeeld bedeling van kledij of huishoudgerief).

In elk geval zijn uitgeprocedeerde asielzoekers goed op de hoogte van de procedure ‘dringende medische hulp’ die OCMW's verzekeren aan mensen zonder wettig verblijf. Deze procedure voorziet in de terugbetaling van medische kosten voor mensen zonder papieren, voorzover de medische ingreep en medicatie als ‘dringend’ wordt omschreven door een arts. De mensen zonder

wettig verblijf uit onze onderzoeksgroep die nooit asiel hebben aangevraagd, kennen de procedure ‘dringende medische hulp’ meestal niet.

Kortom, uitgeprocedeerde asielzoekers kennen – in tegenstelling tot de mensen zonder wettig verblijf die nooit asiel hebben aangevraagd – de hulpverleningswereld vanuit de periode dat ze legaal in België verbleven. Zij oriënteren zich dan ook na afloop van hun procedure veel meer op deze hulpverlening dan de clandestienen die niet zo vertrouwd zijn met het uitgebreide pakket aan voorzieningen dat onze welvaartsstaat rijk is. Een aantal uitgeprocedeerde asielzoekers trekt equivalent leefloon, anderen een beperkter bedrag ‘aanvullende steun’ van een OCMW, nog anderen gaan enkel nog naar het OCMW om beroep te kunnen doen op de procedure ‘dringende medische hulp’. Vaak krijgen zij, behalve wat het OCMW hen eventueel biedt, ook nog materiële of financiële steun van andere vrijwilligers-, welzijns- of niet-gouvernementele organisaties.

Het meest opvallende kenmerk van deze groep is dat ze geen gebruik maken van een schaduwleven. Ze gebruiken hun ware naam en verzwijgen de illegale status nauwelijks. Dit is goed te begrijpen aangezien ze tijdens hun legaal verblijf zolang de asielprocedure liep, nooit een schaduwleven hebben ontwikkeld. Zij voelen zich meestal onterecht afgewezen in de asielprocedure en trachten alle juridische middelen uit te putten om hier (liefst terug legaal) te kunnen blijven. Zij kennen de voorzieningen van de welvaartsstaat en blijven hopen om weer aansluiting te vinden bij deze verzorgingsstaat. Ze voelen zich, misschien meer dan de anderen, ‘afgewezen’ door België.

De ondervragers gaven heel de tijd de indruk dat ze me niet geloofden en dat vond ik een heel moeilijke en vervelende situatie omdat ik simpelweg de waarheid vertelde. Vooreerst geloofden ze niet dat er oorlog was het moment dat ik Sierra Leone uitvluchtte, want volgens hun officiële rapporten was de oorlog dan “voorbij”. Terwijl er daar gans de tijd een burgeroorlog woedt. Huizen worden overvallen, er wordt aanhoudend gestolen, soms ook brand gesticht. Of het nu officieel ‘staat van oorlog’ is of niet, doet er niet toe, feit is dat ik aan den lijve ondervond dat ik toen niet veilig was in mijn land. Ook geloofden ze niet dat ik hier per schip aankwam omdat ik dat schip niet kon beschrijven. Maar ik ben er ’s nachts ingekropen omdat niemand me zou kunnen zien en ik ben er in Antwerpen ’s nachts weer uitgekropen om dezelfde reden. Had ik nu geweten dat men me zou vragen dat schip te beschrijven had ik natuurlijk goed opgelet hoe dat eruitzag vanbuiten, maar ik wist op voorhand niet dat men me dat zou vragen. (Daneal, jongeman uit Sierra Leone, 20 jaar)

Deze groep mensen zonder wettig verblijf heeft nooit hoeven investeren in het ontwikkelen van een sociaal netwerk als vangnet bij problemen. Ze voelen zich niet thuis in de Belgische samenleving wegens hun illegale status die zij abrupt hebben ervaren bij de afwijzing van hun asieldossier, maar evenmin vinden ze aansluiting bij een andere sociale groep wegens hun oriëntatie op de verzorgingsstaat. Zij blijven nog jaren heil verwachten van het herverdelingsprincipe van de welvaartsstaat als economische overlevingsstrategie en

investeren daardoor nauwelijks in de uitbouw van een sociaal netwerk als overlevingsmechanisme.

In de toekomst zouden we graag hier blijven. In Rwanda, zijn er weer problemen geweest. Het is altijd zo geweest, sinds een paar jaar. Ook al hoor je van verbeteringen in de toestand in Rwanda, eigenlijk is het daar nog altijd burgeroorlog en dus niet veilig. De mensen van het OCMW zijn nu aan het uitzoeken of we toch niet nog eens in beroep kunnen gaan, want er moet toch een mogelijkheid zijn om te bewijzen dat wij wel degelijk van Rwanda zijn. Bovendien heb ik een paar vrienden en ook op school is er geen probleem. Hetgeen een probleem is, is ons niet legaal statuut, ons verblijf hier. (Ernest, jongeman uit Rwanda, 18 jaar)

Hoewel zij hier lange tijd legaal verbleven hebben, slagen zij er niet in zich goed te integreren in de dominante samenleving. Zij hebben slechts enkele banden met de Belgische samenleving vanuit hun legale periode, ze hebben bijvoorbeeld een paar Belgische vrienden, zijn af en toe lid van een plaatselijke voetbalploeg of volgen een (bij)scholing samen met Belgen.

## 5. Conclusie

Het is duidelijk dat een restrictief vreemdelingenbeleid onbedoelde gevolgen heeft. De pogingen tot juridische en economische uitsluiting van mensen zonder papieren leidt tot een verder ondergronds gaan van deze groep mensen. En daarmee wordt de geheime samenleving van mensen zonder wettig verblijf nagenoeg ongrijpbaar.

Deze studie ontgint dan ook een vrijwel braakliggend terrein in het wetenschappelijk onderzoek. Slechts een beperkt aantal sociologen en antropologen waagden zich in onze streken aan deze moeilijk toegankelijke thematiek. We pretenderen dan ook niet een volledig beeld te kunnen schetsen van de leef- en belevingswereld van mensen zonder wettig verblijf in Vlaanderen en Brussel. We schuiven wel een aantal interessante hypothesen naar voor waarop verder gebouwd kan worden.

Met het construeren van een typologie van de mate van integratie van mensen zonder wettig verblijf, willen we een instrument bieden voor het begrijpen van houdingen en reacties van documentlozen. We hebben in onze analyse aandacht voor de betekenisgeving, maar ook voor het structurele karakter van de situatie. Opvallend is dat uit onze onderzoeksresultaten blijkt dat de best geïntegreerde mensen zonder papieren – met bijbehorend individueel welbevinden – diegenen zijn met het grootste sociaal kapitaal en dit valt zeker niet altijd samen met het grootste financieel vermogen. Zo zien we dat de mensen zonder wettig verblijf die kunnen terugvallen op de officiële hulpverlening (cf. de *geïsoleerden* en *semi-geïntegreerden*) vaak minder goed geïntegreerd zijn in een

gemeenschap dan zij die geen enkele vorm van overheidssteun of hulp van andere welzijnsorganisaties ontvangen (cf. de *goed geïntegreerden* en de *outsider community*). We stellen ook de ontwikkeling van een subcultuur vast bij mensen die lange tijd in extreme leefomstandigheden van onwettig verblijf overleven (cf. de *outsider community*), een noodzaak om materieel en psychologisch te kunnen overleven en om een zekere mate van zelfwaarde te behouden.

## NOTEN

1. Met dank aan het Steunpunt Mensen-zonder-papieren Brussel voor de oprichting van een stuurgroep en de medewerking van hun medewerker-socioloog bij het afnemen en uittypen van de interviews.
2. In het kader van dit artikel kunnen we de onderzoeksaanpak uiteraard slechts in grote lijnen weergeven.

## BIBLIOGRAFIE

- Aarts, L., De Jong, Ph., Van der Veen, R., & Wagenaar (red.) (1995). *Het bedrijf van de verzorgingsstaat: naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger*. Amsterdam: Boom.
- Adam, I., Ben Mohammed, N., Kagné, B., Martiniello, M., & Rea, A. (2002). *Histoires sans-papiers*. Bruxelles: Vista.
- Alcock, X. (1997). Een kritisch debat in Groot-Brittannië en elders. In J. Vranken, D. Geldof, & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting – jaarboek 1997* (pp. 255-271). Leuven: Acco.
- Anderson, E. (1990). *Streetwise: race, class, and change in an urban community*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Auletta, K. (1982). *The underclass*. New York: Random House.
- Baarda, D., De Goede, M., & Teunissen, J. (1998). *Basishandboek: kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Houten: Stenfert Kroese.
- Becker, H. (1963). *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Berger, P.L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality, A treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Billiet, J., & Waege, H. (red.) (2003). *Een samenleving onderzocht, Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Antwerpen: De Boeck.
- Bourdieu, P. (1993). Comprendre. In P. Bourdieu (red.), *La misère du Monde* (pp. 903-939). Paris: Editions du Seuil.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (red.) (1999). *De ongekende stad 1, Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Cambré, B., & Waege, H. (2003). Kwalitatief onderzoek en dataverzameling door open interviews. In J. Billiet, & H. Waege, *Een samenleving onderzocht, Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (pp. 315-343). Antwerpen: De Boeck.



- Chavez, L.R. (1992). *Shadowed Lives: Undocumented Immigrants in American Society*. Fort Worth: Narcourt Brace College Publishers.
- Dahrendorf, R. (1988). *The Modern Social Conflict. An essay on the Politics of Liberty*. Berkeley: University of California Press.
- Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening, Omgaan met isolement en afhankelijkheid*. Gent: Academia Press.
- Durkheim, E. (1893). *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris: Alcan.
- Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese Uitgevers.
- Engbersen, G. (1995). De institutionele factor: Over sociale diensten en de praktijk van het sanctie- en fraudebeleid. In L. Aarts, Ph. De Jong, R. Van der Veen, & H. Wageenaar, *Het bedrijf van de verzorgingsstaat: naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger* (pp. 37-55). Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. (1997). *In de schaduw van morgen, Stedelijke marginaliteit in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. (1999). De Illegale vreemdeling. In J. Burgers, & G. Engbersen, *De ongekende stad 1, Illegale vreemdelingen in Rotterdam* (pp. 11-29). Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., & Van der Leun, J. (1995). Illegaliteit en criminaliteit, Over de differentieële kansenstructuur van illegalen. *Tijdschrift voor Criminologie*, 37(3), 238-255.
- Engbersen, G., Vrooman, J., & Snel, E. (1996). *Arm Nederland: Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Esping-Andersen (1993). *Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*. Londen: Sage.
- Galbraith, J.K. (1970 [1958]). *The affluent society*. New York/Toronto: New American Library/Mentor books.
- Gans, H. (1979). Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2(1), 1-20.
- Giddens, A. (1980). *The class structure of the advanced societies*. Londen: Hutchinson.
- Gonzalez de la Rocha (1994). *The Resources of Poverty: Woman and Survival in a Mexican City*. Cambridge: Blackwell.
- Harrington, M. (1983 [1962]). *The other America: Poverty in the United States*. Harmondsworth, Middlesex, England: Pinguin Books Ltd.
- Hughes, E.C. (1994). *On Work, Race, and the Sociological Imagination*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kesteloot, C. (1985). De geografische spreiding van buitenlandse minderheden in België. Beschrijvingen en verklaringen. In A. Martens, & F. Moulaert (Eds.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België* (pp. 75-90). Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandse Boekhandel.
- Leman, J. (Ed.) (1995). *Sans document: Les immigrés de l'ombre. Latino-américains, polonais et nigériens clandestins*. Brussel: De Boeck & Larcies s.a.
- Leman, J., Siewiera, B., & Van Broeck, A. (1994). *Documentloze immigranten te Brussel*. Brussel: Cultuur en Migratie vzw.
- Loobuyck, P. (2002). Multicultureel burgerschap: voorbij integratie, assimilatie, segregatie en marginalisering. *Ons erfdeel*, 45(3), 399-411.
- Loobuyck, P. (2003). Vlaanderen, België en Europa als 'immigratiesamenlevingen': enkele consequenties. *Streven*, 70(8), 715-727.
- Martens, A., & Moulaert, F. (Eds.) (1985). *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België*. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandse Boekhandel.
- Martiniello, M. (1992). *Leadership et pouvoir dans les communautés d'origine immigrée: l'exemple d'une communauté ethnique en Belgique*. Paris: L'Harmattan.
- Marx, K. (1972 [1844]). *Economic and philosophical manuscripts*. New York: Ungar.

- Marx, K. (1975 [1867]). *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over economie*. De Haan: Bussum.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Meert, H. (2002). Wederzijdse dienstverlening en sociale netwerken. In S. Musterd, & H. Ottens (Eds.), *Strijd om de stad* (pp. 99-114). Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Meert, H., & Kesteloot, C. (1998). Overleven in de grootstad Brussel. Economische integratie in achtergestelde buurten. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 32(3), 46-57.
- Merton, R.K. (1968 [1949]). *Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mortelmans, D. (2002). *Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek 3, Technieken van Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Myrdal, G. (1962). *Challenge to Affluence*. New York: Pantheon.
- Paspalanova, M. (2004). Legal and Undocumented Immigrants in Brussels. Onderzoek gevoerd in het kader van 'Propective Research for Brussels'. Brussel: Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- Paspalanova, M. (2005). Migranten zonder papieren in Brussel. In M. Swyngedouw, P. Delwit, & A. Rea (Eds.), *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België* (pp. 83-96). Leuven: Acco.
- Perlman, J. (1976). *The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro*. Berkeley: University of California Press.
- Robbins, D. (1990). Marginalization and social exclusion. In G. Abou Sada, & N. Yeates (Eds.), *Research Problematics – Poverty 3* (pp. 223-263). Lille: EEIG Animation and Research.
- Rosanvallon, P. (1995). *La Nouvelle Question Sociale. Repenser l'état-providence*. Paris: Editions du Seuil.
- Sansone, L. (1992). *Schitteren in de schaduw: overlevingsstrategieën, subcultuur en etnische identiteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam: 1981-1991*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Scott, J.C (1990). *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*. New Haven/London: Yale University Press.
- Simmel, G. (1906). The Sociology of Secrecy and of Secret Societies. *American Journal of Sociology*, XI-4 (January), 441-498.
- Slimane, L. (1995). *L'immigration clandestine de main-d'oeuvre dans la Région bruxelloise*. Bruxelles: Bruylant.
- Snow, D., & Anderson, L. (1993). *Down on their luck: a study of homeless street people*. Berkeley: University of California Press.
- Soenen, H. (2001). *Saving Groups as Instrument against Shocks: A Case Study among Colombian Immigrants*. CES: mimeo.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology: An overview. In N.K. Denzin, & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273-285). London: Sage.
- Swanborn, P.G. (1994). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Swyngedouw, M., Delwit, P. & Rea, A. (Eds.) (2005). *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België*. Leuven: Acco.
- Thomas, W., & Thomas, D. (1928). *The child in America*. New York: Knopf.
- Wester, F. (1987). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho.
- Wilson, W.J. (1990 [1987]). *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass, and public policy*. Chicago/London: The University of Chicago Press.